

INTRODUKCJA DO STUDIÓW W ARCHIWACH KOŚCIELNYCH

(Na marginesie pracy ks. Hieronima Eugeniusza Wyczawskiego OFM, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Wydawnictwo OO. Bernardynów, Kalwaria Zebrzydowska 1990, ss. 418).

Recenzowana praca¹, zgodnie z zamysłem jej Autora, stanowić ma wszechstronną pomoc dla prowadzących kwerendy w archiwach kościelnych, szczególnie początkujących badaczy. Inicjatywę tę należy uznać za niezwykle cenną. Wartość poznawcza przechowywanych tam źródeł nie wymaga uzasadnień. Nadto zakres penetracji archiwów kościelnych, zwłaszcza zakonnych, daleki jest jeszcze od znaczącego wykorzystania ich potencjału informacyjnego, nawet w odniesieniu do okresu staropolskiego.

Ks. prof. H. E. Wyczawski wziął na siebie niełatwe zadanie, do podjęcia którego był jednak szczególnie predysponowany latami własnych studiów i praktyki dydaktycznej. Już w 1956 r. opublikował skrypt, oparty na wykładach ze wstępu do studiów w archiwach kościelnych w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie². Skrypt ten nie obejmował kancelarii i archiwów zakonnych. W 1969 r. Autor opublikował syntetyczny zarys polskich archiwów kościelnych³. W porównaniu z opublikowanym przed ponad trzydziestoma laty skryptem Autora recenzowana przez nas praca jest znacznie rozszerzo-

¹ Recenzja stanowi zmienioną i poszerzoną wersję artykułu recenzyjnego Z. Guldon i W. Kowalskiego, *O nowym informatorze archiwistyki kościelnej* w: „Studia Historyczne” (dalej cyt. SH) R. 6: 1993 z. 4 s. 525–533.

² H. E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956, Zob. recenzje: B. Kumor, „Małopolskie Studia Historyczne” R. 1: 1958 z. 3–4 s. 125–129; A. Liedtke, „Nasza Przeszłość” (dalej cyt. NP) t. 5: 1957 s. 339–344; A. Petrani, „Archeion” t. 27: 1957 s. 349–358; polemika: H. Wyczawski, *W odpowiedzi księdzu Petranemu*, tamże, t. 31: 1959 s. 199–202 oraz A. Petrani, *W odpowiedzi ojcu profesorowi Wyczawskiemu*, tamże, s. 202–204.

³ H. E. Wyczawski, *Polskie archiwa kościelne*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. 2, Lublin 1969 s. 57–101.

nym i istotnie zmienionym ujęciem tematu. Autor omawia kolejno przemiany prawno-ustrojowe instytucji kościelnych, kancelarie poszczególnych urzędów i ich produkcję dokumentową i aktową oraz archiwa kościelne. Całość zamykają pomoce dydaktyczne – teksty do ćwiczeń i słowniczek łacińsko-polski.

We wstępie Autor zaznacza, że nie będzie uwzględniał informacji niezbędnych dla archiwisty (porządkowanie akt, ich brakowanie, konserwacja itd.). Ma to być wyłącznie „studium archiwaliów”, przeznaczone dla użytkownika archiwów kościelnych (s. 11). Ze względu chociażby na opublikowany prawie równocześnie podręcznik archiwistyki⁴ założenie takie wydaje się uzasadnione.

Warto wspomnieć o innych informatorach o archiwach kościelnych, które i obecnie w wielu przypadkach zachowały swą aktualność i przydatność. Chodzi tu o poświęcone archiwom kościelnym obszerne hasło encyklopedyczne pióra S. Librowskiego⁵. We wstępie zabrakło miejsca na wzmiankę o informatorze o archiwach kościelnych R. Nira, który zawiera informacje o zasobie poszczególnych archiwów kościelnych, drukowanych pomocach archiwalnych i – co nie jest bez znaczenia dla użytkownika – adresy poszczególnych archiwów⁶. We wstępie powinno się znaleźć omówienie prac S. Płazy⁷ oraz informacja o bibliografiach: archiwistyki polskiej⁸, zawartości czasopisma „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”⁹ oraz historii Kościoła w Polsce¹⁰.

⁴ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989.

⁵ S. Librowski, *Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973 kol. 877–886.

⁶ R. Nir, *Informator o archiwach, bibliotekach i muzeach kościelnych w Polsce*, „Chrześcijańskim w Świecie” R. 9: 1977 nr 54 s. 62–86.

⁷ S. Płaza, *Źródła drukowane do dziejów wsi w dawnej Polsce. Studium bibliograficzno-źródłoznawcze*, Kraków 1974; Tenże, *Źródła rękopiśmienne do dziejów wsi w Polsce feudalnej. Studium archiwoznawcze*, Warszawa 1976 s. 174–349.

⁸ J. Pakulski, R. Piechota, B. Ryszewski, *Bibliografia archiwistyki polskiej do roku 1970*, oprac. pod kierunkiem A. Tomczaka, Warszawa-Łódź 1984.

⁹ S. Librowski, *Bibliografia zawartości czasopisma Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* (dalej cyt. ABiMK) t. 1–50, ABiMK t. 52: 1986 s. 5–56; Tenże, *Bibliografia zawartości czasopisma ABiMK t. 51–60 (1985–1991)*, ABiMK t. 60: 1991 s. 586–592.

¹⁰ *Bibliografia historii Kościoła w Polsce za lata 1944–1970*, Warszawa 1970; *Toż za lata 1971–1972*, oprac. F. Stopniak, Warszawa 1977; *Toż za lata 1973–1974*, oprac. M. Banaszek, Warszawa 1978; *Toż za lata 1975–1977*, oprac. R. Żmuda, Warszawa 1982.

Wartość tego typu opracowań w znaczącym stopniu wpływa z załączonej bibliografii. W omawianej pracy została ona podporządkowana poszczególnym rozdziałom i stanowi ich zakończenie. Autor uwzględnił literaturę powstałą przed rokiem 1987, dokonując, siłą rzeczy, niezbędnej selekcji. Przyjął on, iż jeśli do jakiegoś zagadnienia istnieje wiele pozycji, to wybór ograniczać winien się do ważniejszych i nowszych; jeżeli zaś stan badań przedstawia się skromnie, to należy zreferować go w całości (s. 11). Założenie takie jest niewątpliwie słuszne. Opierać się musi ono jednak na subiektywnych ocenach, których wyniki pozostają dyskusyjne. W niniejszej recenzji zwrócimy uwagę na niektóre – naszym zdaniem niesłusznie – pominięte przez Autora publikacje sprzed 1987 r. Z myślą o użytkowniku wymienimy też ważniejsze nowsze prace, których Autor nie mógł uwzględnić.

W pierwszym rozdziale Autor omawia dzieje terytorialnej organizacji diecezjalnej i metropolitalnej (s. 13–52), dodając obszerny wykaz opracowań (s. 52–63). Zabrakło tu podstawowych prac: J. Krętosza o archidiecezji lwowskiej¹¹, J. Nowackiego o archidiecezji poznańskiej¹², T. Trajdosa o Kościele katolickim na ziemiach ruskich Korony i Litwy za Jagielly¹³, L. Królika o diecezji łuckiej i brzeskiej¹⁴ czy J. Muchy o diecezji kamienieckiej¹⁵. Przy diecezji lubuskiej zabrakło artykułu A. Gieysztora¹⁶, a zwłaszcza monografii H. Ludata¹⁷. Autor uwzględnia dwa artykuły A. Weissa (s. 57), ale pomija jego monografię¹⁸. Dla dziejów obecnej diecezji kieleckiej istotne znaczenie mają materiały dwu poświęconych jej sesji¹⁹, a terenów tych dotyczy głównie również rozprawa D. Olszewskie-

¹¹ J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 r.*, Lublin 1986. Zob. też W. Urban, *Archidiecezja lwowska*, Rzym 1984.

¹² J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1–2, Poznań 1959–1964.

¹³ T. M. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386–1434)*, t. 1, Wrocław 1983.

¹⁴ L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983.

¹⁵ J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 r.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” t. 30 z. 4.

¹⁶ A. Gieysztor, *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, NP t. 4: 1948.

¹⁷ H. Ludat, *Das lebuser Stiftsregister von 1405. Studien zu den Social- und Wirtschaftsverhältnissen im mitteren Oderraum zu Beginn des 15 Jahrhunderts*, Bd. 1, Wiesbaden 1965.

¹⁸ A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977.

¹⁹ *Księga jubileuszu stulecia diecezji kieleckiej (1883–1983)*, Kielce 1986.

go²⁰. Z nowszej literatury wymienić trzeba przede wszystkim prace G. Błaszczyka o diecezji żmudzkiej²¹ i A. Szorca o dominium warmińskim²².

Autor *Przygotowania* zestawia literaturę omawiającą uposażenie i stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupich. Zabrakło tu obszernej rozprawy L. Żytkowicza dotyczącej dóbr biskupstwa płockiego²³. Funkcjonowaniem sądownictwa wiejskiego na terenie włości biskupstwa chełmińskiego zajmował się R. Łaszewski²⁴. Z nowszych opracowań o gospodarce w dobrach biskupstwa krakowskiego w XVII w. warto wymienić artykuły J. Muszyńskiej²⁵ i Z. Nogi²⁶. Obok artykułu H. Karbownika poświęconego obciążeniom stanu duchownego (s. 53) należało wymienić dwie jego książki na ten temat²⁷.

Rozdział drugi dotyczy historii zakonów (s. 64–127) i również zapatrzony jest w obszerny zestaw opracowań (s. 127–147). Wykaz

²⁰ D. Olszewski, *Przemiany społeczno-religijne w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku. Analiza środowiska diecezjalnego*, Lublin 1984.

²¹ G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII w. Uposażenie*, Poznań 1992; Tenże, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII w. Ustrój*, Poznań 1993.

²² A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990.

²³ L. Żytkowicz, *Studia nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu w XVII wieku*, Warszawa 1969.

²⁴ R. Łaszewski, *Wymiar sprawiedliwości we wsiach województwa chełmińskiego w XVII i XVIII wieku. Organizacja sądownictwa i postępowanie sądowe*, Toruń 1964. Zob. Tenże, *Prawo karne w dobrach biskupstwa chełmińskiego w pierwszej połowie XVIII wieku*, w: *Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, pod red. Z. Zdrójkowskiego, t. 2, Toruń 1988 s. 365–432.

²⁵ J. Muszyńska, *Uwagi o zniszczeniach gospodarczych podczas drugiej wojny północnej w dobrach biskupstwa krakowskiego (na przykładzie klucza kieleckiego)*, „Kieleckie Studia Historyczne” t. 8: 1990 s. 49–63; Też, *Górnictwo i hutnictwo w dobrach biskupów krakowskich w województwie sandomierskim w połowie XVII wieku*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej*, Kielce 1991 s. 147–164.

²⁶ Z. Noga, *O stratach gospodarczych w kluczu siewierskim biskupów krakowskich w okresie „potopu” szwedzkiego*, w: *Ojczyzna bliższa i dalsza*, Kraków 1993 s. 227–230.

²⁷ H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego na rzecz państwa od 1581 r. do połowy XVII w.*, Lublin 1980; Tenże, *Obciążenia stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od połowy XVII w. do 1795 r.*, Lublin 1984. Zob. też H. Rybus, *Stosunek duchowieństwa diecezji wrocławskiej do obciążeń na rzecz państwa w latach 1514–1531*, „Studia Theologica Varsoviensia” (dalej cyt. STV) R. 11: 1973 nr 1 s. 187–198.

klasztorów bożogrobców (s. 71) nie obejmuje fundacji w Rypinie. Otrzymali oni kościół p. w. NMP oraz św. św. Piotra i Pawła przed lokacją miasta w 1323 r. (po lokacji – Stary Rypin). Ruiny tamtejszego kościoła i klasztoru opisuje jeszcze S. Nakielski. Miał on być zniszczony w 1409 r.²⁸ Wśród konwentów reformackich (s. 88) wymieniony jest klasztor w Rakowie, który nigdy nie istniał. Co prawda kapituła zakonu w 1641 r. zatwierdziła przyjęcie ofiarowanej fundacji, jednak nie doszło do tego wskutek wydanej w 1644 r. negatywnej opinii bpa krakowskiego Piotra Gembickiego²⁹. Autor pominał natomiast klasztor reformatów w Stopnicy, który erygowano w 1633 r. jako przeciwwagę „heretyckiego” Rakowa³⁰. Pominięty został też (s. 99) dom klarysek w Bydgoszczy³¹. Skrótowy zarys dziejów zakonu benedyktynów w Polsce winien, jak się wydaje, zawierać wzmiankę o powstaniu w 1709 r. Kongregacji Św. Krzyża. Sąd, iż „w XVIII w. życie zakonne w ich klasztorach było już tylko wegetacją” (s. 67) nie bierze pod uwagę czynionych w tym okresie prób odnowy³².

Zestawienie bibliograficzne dotyczące zakonów uzupełnić można kilkoma ważnymi pracami. H. E. Wyczawski wymienia literaturę dotyczącą klasztoru benedyktynów w Mogilnie sprzed 1969 r. (s. 129). Nie uwzględnia tym samym rozpraw G. Labudy i J. Chudziakowej, istotnie korygujących wcześniejsze wyniki badań³³. Nowszych opracowań doczekało się również opactwo świętokrzyskie³⁴. Wykaz fun-

²⁸ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974 s. 51.

²⁹ J. Kracik, *Raków katolicki*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” t. 30: 1985 s. 100.

³⁰ A. H. Błażkiewicz, *Powstanie małopolskiej prowincji reformatów (1587–1639)*, NP t. 14: 1961 s. 116.

³¹ A. Bartoszyńska–Potemska, *Dzieje i architektura kościoła klarysek w Bydgoszczy*, „Prace Komisji Sztuki” t. 1: 1965 s. 8–10.

³² Wynika to z prac M. Kaniora wspomnianych w bibliografii. Nadto, Tenże, *Powstanie Kongregacji Benedyktynów Św. Krzyża w Polsce*, „Analecta Cracoviensia” t. 8: 1967 s. 295–320 oraz Tenże, *Dążenie do odnowy życia zakonnego u polskich benedyktynów w XVIII w.*, STV t. 20: 1982 nr 1 s. 211–239.

³³ G. Labuda, *Początki klasztoru w Mogilnie w świetle źródeł pisanych*, w: *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie*, z. 1, Warszawa 1978 s. 21–59; J. Chudziakowa, *Romański kościół benedyktynów w Mogilnie*, Warszawa 1984. Z innych względów warto tu dodać artykuł A. Czacharowskiego, *Losy biblioteki i archiwum klasztoru mogileńskiego*, „Zapiski Historyczne” (dalej cyt. ZH) t. 41: 1976 z. 3 s. 167–174.

³⁴ M. Derwich, *Jeszcze o klasztorze łysogórskim w czasach Jagielly*, „Roczniki Historyczne” (dalej cyt. RH) t. 50: 1984 s. 165–180, a ostatnio Ten-

dacji cysterskich do końca XIII w. zawiera artykuł A. Wyrwy³⁵ a wspomnieć tu można również pracę F. Sikory³⁶. Skąpy stan badań nad braćmi dobrzyńskimi uzupełnił G. Labuda³⁷. Jeszcze mniej wiadomo o dominikanach – obserwantach zorganizowanych w Kongregacji św. Ludwika Bertranda (s. 133)³⁸. Warto więc było wspomnieć opracowanie zawierające zarys historii jednego z jej klasztorów, mieszczącego się w Wysokim Kole³⁹. Wśród prac dotyczących norbertanek na Zwierzynicy zabrakło monografii klasztornych Bibic⁴⁰.

Nieostre kryteria kwalifikacyjne nie pozwalają ustalić, czym kierował się Autor, dokonując wyboru przy haśle „Krzyżacy”. Autor odnotował tam między innymi cenną pracę W. Hubatscha (s. 136). Nic natomiast nie wspomniano o badaniach M. Biskupa, K. Górskiego i G. Labudy, których nie można pominąć – szczególnie, gdy w wykazie znalazł się S. Zajączkowski ze swą pracą opublikowaną w 1946 r. Trudno też uznać dziewiętnastowieczne wydawnictwa źródłowe za pierwszorzędne pozycje wprowadzające w dzieje zakonu⁴¹.

Dla badań archiwalnych nie bez znaczenia są wykazy personalne, które sporządzono m. in. dla paulinów⁴². Z tych samych względów

że, *Benedyktynski klasztor Św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa–Wrocław 1992.

³⁵ A. Wyrwa, *Polska glossa do najnowszego przeglądu dziejów cystersów*, RH t. 48: 1982 s. 147–151, a ostatnio Tenże, *Cystersi. Geneza, duchowość, organizacja życia w zakonie (do XV wieku) i początki fundacji na ziemiach polskich*, w: *Cystersi w Polsce. W 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, pod red. D. Olszewskiego, Kielce 1990 s. 11–39.

³⁶ F. Sikora, *Upadek fundacji cysterskiej w Szpetalu i początki odnowionego klasztoru byszewskiego*, ZH t. 40: 1975 z. 2 s. 7–35.

³⁷ G. Labuda, *O nadaniu biskupa Chrystiana dla dobrzyńców z roku 1228*, „Roczniki Humanistyczne” t. 20: 1972 z. 2 s. 14–50.

³⁸ J. Kłoczowski, *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. 1, Warszawa 1975 s. 73, 87–88.

³⁹ L. Figarski, *Wysokie Koło. Historia kościoła i cudownego obrazu Matki Boskiej Wysokokolskiej*, Radom 1934.

⁴⁰ W. Urban, *Wieś podkrakowska w dobie nowożytnej (Dzieje Bibic w latach 1475–1918)*, Kielce–Kraków 1976.

⁴¹ K. Górski, *Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław 1977; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986. Zob. także J. Went, *O Scriptores rerum Prussicarum i o konieczności nowego wydania źródeł dziejopisarskich z państwa zakonu krzyżackiego w Prusach*, „Kwartalnik Historyczny” R. 97: 1990 nr 1–2 s. 133–139.

⁴² J. Kracik, *Paulini XVI–XVIII wieku w krakowskich i częstochowskich wykazach święceń*, „Studia Claromontana” t. 5: 1984 s. 295–393; S. K. Olczak, *Paulini w poznańskiej księdze święceń z przełomu XVI i XVII wieku*,

stale niezastąpiona jest praca S. Bielskiego⁴³. Odnośnie do pijarów (s. 137–138) upomnieć wypada się również o zbiór artykułów, który – choć ma charakter popularnonaukowy, stanowi jedną z trzech istniejących pozycji, szerzej ogarniających różne aspekty przeszłości zakonu⁴⁴. Wreszcie, odsyłając do literatury o sandomierskich duchakach (s. 133), wspomnieć należało nowszą wersję opracowania K. Antosiewicz w miejsce wzmiankowanej starszej pozycji⁴⁵. Upomnieć się można o dwa artykuły dotyczące klasztorów w międzyrzeczu Wisły i Pilicy⁴⁶.

Wspomnieć warto o najnowszych pozycjach, poszerzających znacznie naszą wiedzę o historii zakonów. Chodzi tu przede wszystkim o prace J. Flagi dotyczące zakonów w XVIII w.⁴⁷, zbiorowe opracowanie dziejów i kultury cystersów⁴⁸ czy kilkutomowe opracowanie żeńskich zgromadzeń zakonnych w latach 1939–1947⁴⁹. Ukazuje się też sporo prac poświęconych dziejom poszczególnych klasztorów⁵⁰.

Trzeci rozdział pracy poświęcony jest administracji diecezji (s. 148–224). Wśród literatury o archidiaconach i archidiaconatach (s. 154–155). Autor wymienia artykuł Z. Króla o archidiaconacie warszawskim, ale pomija drugi jego artykuł o archidiaconacie czerskim⁵¹.

Wśród praw patronackich kolatorów (s. 158), obok prezenty i

Tamże, s. 489–492. Już po publikacji recenzowanej pracy ukazało się cenne wydawnictwo: *Księgi egzaminów do święceń w diecezji krakowskiej z lat 1573–1614*, oprac. Z. Pietrzyk, Kraków 1991.

⁴³ (Sz. Bielski), *Vita et scripta quorundam e Congregatione Cler. Reg. Scholarum Piarum in provincia Polona professorum*, Varsaviae 1812.

⁴⁴ *Pijarzy w kulturze dawnej Polski. Ludzie i zagadnienia*, Kraków 1982.

⁴⁵ K. Antosiewicz, *Szpital i kościół Św. Ducha w Sandomierzu*, „Studia Sandomierskie” t. 2: 1981 s. 265–274.

⁴⁶ M. Sobieraj, *Fundacje klasztorów męskich w regionie świętokrzyskim (XII–XVIII w.)*, w: *Księga jubileuszu*, s. 257–267; P. Gach, *Wspólnoty zakonne w diecezji kieleckiej w XIX i na początku XX wieku*, tamże, s. 333–340.

⁴⁷ J. Flaga, *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII w. 1767–1772*, Lublin 1986; Tenże, *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, t. 2 cz. 1. *Duszpasterstwo*, Lublin 1991.

⁴⁸ *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1987.

⁴⁹ *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce 1939–1947*, t. 1–6, Lublin 1982–1991.

⁵⁰ Zob. np. *Cystersi w Polsce; Z dziejów opactwa cystersów w Wąchocku*, pod red. A. Massalskiego i D. Olszewskiego, Kielce 1993; J. Jasiński, *Początki klasztoru dominikańskiego w Toruniu*, ZH t. 54: 1989 z. 4 s. 23–43.

⁵¹ Z. Król, *Archidiaconat czerski*, w: *Szkice do dziejów archidiecezji warszawskiej*, pod red. W. Maleja, Rzym 1966 s. 19–33.

ławki w prezbiterium, warto by wspomnieć, z pewnością nie mniej ważne, prawo do pochówku w godniejszej części świątyni. Informacje o wkładzie świeckich w jej utrzymywanie, o obowiązkach wtryków (s. 158–159) oddają nie tylko realia, ale także bardzo częste postulaty w tym względzie⁵².

Autor zestawiał obszerną literaturę dotyczącą parafii (s. 162–165). Zabrakło tu jednak pracy E. Wiśniowskiego o sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu⁵³, ciągle jeszcze wzorowej pod względem metodycznym.

Ostatnio coraz większym zainteresowaniem cieszą się księgi metrykalne, w znacznej części przechowywane nadal w archiwach parafialnych. Wykorzystywane są one coraz częściej, głównie do badań demograficzno-społecznych⁵⁴ i antropomicznych⁵⁵. Autor wymienił kilka artykułów o znaczeniu metryk kościelnych (s. 165). Próżno by szukać jednak podstawowego opracowania I. Gieysztorowej⁵⁶. Poszerzyć można literaturę o stanie zachowania metryk⁵⁷. Autor wymienił tylko jedno wydawnictwo źródłowe, a mianowicie opublikowaną przez J. Matuszewskiego księgę chrztów parafii Szubin z lat 1736–1785. Opublikowane zostały także osiemnastowieczne księgi ślu-

⁵² Tak przynajmniej wynika z dotychczasowych, stale niepełnych obserwacji; J. Kracik, *Duszpasterstwo parafialne w dekanacie Nowa Góra w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Studia Kościelno-Historyczne” t. 2: 1977 s. 150–151; M. Kutzner, *Wielkopolski kościół szlachecki u schyłku średniowiecza*, w: *Podług nieba i zwyczaj polskiego*, Warszawa 1986 s. 105–116.

⁵³ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965. Można dodać tu artykuł J. Laberscheka, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelewskim do 1500 r.*, w: *Księga jubileuszu*, s. 231–246.

⁵⁴ Zob. np. E. Piasecki, *Ludność parafii bejskiej w latach 1586–1967*, „Materiały i Prace Antropologiczne” 1970 nr 79 s. 219–248; A. Szczypiorski, *Ludność parafii Daleszyce powiatu kieleckiego w latach 1608–1825*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego” (dalej cyt. SzDGW) t. 6: 1963 z. 1.

⁵⁵ Zob. np. D. Kopertowska, *Nazwy osobowe mieszkańców podkieleckich wsi (1565–1694)*, Wrocław 1988 oraz polemika: M. Górny, *W sprawie analizy nazw osobowych mieszkańców wsi podkieleckich z lat 1593–1698*, PH t. 81: 1990 z. 1–2 s. 221–239.

⁵⁶ I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976 s. 196–262. Zob. też: Tejże, *Badania demograficzne na podstawie metryk parafialnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 10: 1962 nr 1–2 s. 108–121 oraz *Od metryk do szacunku ludności*, tamże, R. 12: 1964 nr 2 s. 283–298.

⁵⁷ Z. Guldón, *Księgi metrykalne z XVI–XVIII wieku w archiwach diecezjalnych w Kielcach i Sandomierzu*, w: *Dzieje Kielecczyny w historiografii Polski Ludowej. Baza źródłowa*, cz. 1, Kielce 1987 s. 76–94.

bów parafii w Bydgoszczy⁵⁸. R. Matuszewski jest wydawcą szubińskiej księgi stanu dusz z 1766 r.⁵⁹ Wiele polskich ksiąg metrykalnych i akt stanu cywilnego zostało zmikrofilmowanych przez mormonów (The Genealogical Society, Salt Lake City, Utah).

Autor podaje także informację o opublikowanym przez J. Kleczyńskiego spisie ludności diecezji krakowskiej z 1787 r. (s. 163). Spis ten wydał powtórnie B. Kumor⁶⁰, który ponadto opublikował spis ludności diecezji plockiej z 1776 r.⁶¹ Warto tu też dodać spis ludności rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej z 1785 r.⁶²

W literaturze dotyczącej kancelarii biskupich Autor wymienia m. in. artykuł B. Kumora o księgach stanu dusz (s. 267), stanowiących przecież wytwór kancelarii parafialnych. Można dodać, że B. Kumor opublikował także księgi stanu dusz parafii dobromiejskiej⁶³ i zbąszyńskiej⁶⁴.

⁵⁸ O. Firschau, *Parochia Bidgostiensis. Werden und Wachsen von Bromberg und den umliegenden Dörfern in 17. und 18. Jahrhundert. Untersuchungen und Darstellungen nach den Kirchenbüchern der Kath. St. Martini- und Nikolai-Kirche von Bromberg im östlichen Netzedistrikt*. 2. Quellenband 1. Teil (libri copulatorum 1735–1772), Bad Salzuflen (Lippe) 1969; 2. Teil (libri copulatorum 1706–1772), Bad Salzuflen (Lippe) 1976.

⁵⁹ *Spis ludności parafii Szubin z 1766 r.*, wyd. R. Matuszewski, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. 6: 1960 z. 1 s. 355–444.

⁶⁰ *Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa M. J. Poniatowskiego z 1787 r.*, nadditka z t. 35–39 ABiMK, Lublin 1977–1979.

⁶¹ *Spis ludności diecezji plockiej biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1776 r.*, wyd. B. Kumor, „Przeszłość Demograficzna Polski” (dalej cyt. PDP) t. 9: 1976 s. 67–94.

⁶² W. Kramarz, T. Ladenberger, *Rozmieszczenie ludności rzymskokatolickiej w diecezji przemyskiej w roku 1785*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931 s. 447–478. Zob. też: *Przedrozbiorowy spis ludności diecezji poznańskiej (1765–1769)*, wyd. M. Kędelski, PDP t. 17: 1987 s. 221–235.

⁶³ *Spis ludności Dobrego Miasta z 1695 r.*, wyd. B. Kumor, PDP t. 7: 1975 s. 3–75. Por. S. Borowski, *Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy*, PDP t. 8: 1975 s. 125–198 oraz J. Przeracki, *Parafia dobromiejska i jej ludność w świetle spisu z 1695 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej cyt. KMW) 1976 nr 2 s. 241–257.

⁶⁴ *Spis ludności parafii Zbąszyn z 1796 r.*, wyd. B. Kumor, ABiMK t. 43: 1981 s. 281–342. Istotne znaczenie mają artykuły o przydatności innych źródeł proveniencji kościelnej do badań demograficznych. Zob. B. Kumor, *Przedrozbiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne*, PDP t. 2: 1969 s. 3–47; Tenże, *Nieznane źródła do statystyki ludności diecezji krakowskiej w XVIII w.*, PDP t. 4: 1971 s. 21–60.

Przy oficjalatach Autor podaje dwa artykuły P. Hemperka (s. 169–170), pomijając jego monografię oficjalu lubelskiego⁶⁵. Uzupełnień wymaga literatura dotycząca kapituł kolegiackich i katedralnych (s. 183–185, 187–189)⁶⁶. Upominalibyśmy się o studia A. Wawrzyńczyk nad gospodarką w dobrach pabianickich kapituły krakowskiej⁶⁷. Autor nie mógł już uwzględnić nowszych prac dotyczących kapituły i wikariuszy plockich⁶⁸, wikariuszy katedry krakowskiej⁶⁹, początków kapituły katedralnej w Chełmży⁷⁰ czy kapituły św. Małgorzaty w Nowym Sączu⁷¹. Niepełna jest także literatura dotycząca szkolnictwa (s. 203–206)⁷² i szpitali (s. 212–213)⁷³. Pośród staro-

⁶⁵ P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy w Lublinie XV–XVIII w. Studium z dziejów organizacji i kompetencji sądownictwa kościelnego*, Lublin 1974.

⁶⁶ Zob. np. M. Zimałek, *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej w latach 1581–1717*, „Studia Sandomierskie” t. 2: 1981; K. Dola, *Wrocławska kapituła katedralna w XV wieku*, Lublin 1983; J. Szymański, *Wczesnośredniowieczne środowisko zawichojsko-sandomierskie*, RH t. 12: 1964 s. 215–229; K. Górski, *Kapituła chełmińska w czasach krzyżackich*, Tenże, *Studia i szkice z dziejów państwa krzyżackiego*, Olsztyn 1986.

⁶⁷ A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo dworskie w dobrach Pabianice 1559–1570*, Wrocław 1967; Tejże, *Problem spadku wydajności dóbr Pabianice w drugiej połowie XVI w.*, SzDGW t. 12: 1970 z. 2 s. 53–154 oraz polemika: L. Zytkowicz, *Z badań nad dochodami wielkiej własności w Polsce w ostatniej ćwierci XVI wieku*, PH t. 63: 1972 z. 3 s. 504–514. Można dodać, że ostatnio zainteresowano się gospodarką plebańską. Zob. D. Głowska, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI–XVIII w.*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej” t. 63: 1991 czy W. Urban, *Wieś a plebania czyli notatnik plebana z Gdowa z lat 1597–1604*, PH t. 83: 1992 z. 1 s. 93–104.

⁶⁸ A. Radziwiński, *Pralaci i kanonicy kapituły katedralnej plockiej w XIV i I poł. XV w. Studium prozopograficzne*, t. 1–2, Toruń 1991–1992; Tenże, *Niższe duchowieństwo katedralne w Polsce średniowiecznej. Wikariusze katedry plockiej w XIII – poł. XV w. Cz. 1 Skład osobowy*, NP t. 76: 1991 s. 5–42; Tenże, *Wikariusze katedry plockiej w XIII – poł. XV w. Cz. 2 Zagadnienia wybrane*, NP t. 77: 1992 s. 5–30.

⁶⁹ J. Wieczorek, *Wikariusze katedry krakowskiej w XIII i XIV w. stuleciu*, NP t. 78: 1992 s. 71–126.

⁷⁰ A. Radziwiński, *Fundacja i inkorporacja kapituły katedralnej w Chełmży oraz załamanie misji dominikańskiej w Prusach w połowie XIII w.*, ZH t. 56: 1991 z. 2–3 s. 7–22; J. Powierski, *O początkach miasta Chełmży i kapituły chełmińskiej (chełmżyńskiej)*, w: *Ojczyzna bliższa*, s. 101–123.

⁷¹ S. Salaterski, *Katalog pralatów i kanoników kapituły św. Małgorzaty p. m. w Nowym Sączu (1448–1791)*, NP t. 80: 1993 s. 169–224.

⁷² Dla międzyrzeczca Wisły i Pilicy zob. A. Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa elementarnego w obwodach kieleckim i olkuskim województwa krakowskiego (1816–1862)*, Wrocław 1964; W. Caban, *Szkolnictwo elementarne na ziemi kielecko-radomskiej (1809–1862)*, Kielce 1983; H. Karbownik, *Szkolnictwo parafialne w powiecie radomskim w XV–XVIII wieku*, „Biuro-

druków i przyczynków poświęconych bractwom religijnym (s. 215–218) zabrakło rozprawy B. Matyszyka⁷⁴. Wypada się o nią upomnieć nie tylko przez wzgląd na miejsce którego dotyczy. Jest również jednym z nielicznych opracowań tej tematyki wychodzących poza statystykę i ujęcia czynione w oparciu o akty normatywne⁷⁵. W literaturze o synodach (s. 222–224) zabrakło zbioru studiów W. Wójcika⁷⁶ i prac I. Subery⁷⁷.

Obszerny czwarty rozdział omawia „kancelarie kościelne i wytwórcich urzędowania” (s. 225–322). Dla dyplomatyki kościelnej istotne znaczenie ma artykuł F. Lenorta⁷⁸. Zestawienie pominiętych w tym rozdziale prac i wydawnictw źródłowych zajęłoby zbyt wiele miejsca. Tytułem przykładu podamy tylko, że wśród kronik klasztornych (s. 320–321) zabrakło wydawnictw kronik: bernardynów bydgoskich⁷⁹, benedyktynów radomskich⁸⁰ czy jezuitów wałęckich⁸¹.

Rozczarowuje, naszym zdaniem najważniejszy dla użytkownika, rozdział piąty, poświęcony archiwom kościelnym (s. 323–343), a zwłaszcza

letyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” (dalej cyt. BK RTN) t. 18: 1981 z. 1 s. 21–28.

⁷³ Zob. np. Z. Góralski, *Szpitala na Lubelszczyźnie w okresie przedrozbiorowym*, Warszawa–Lublin 1982; A. Karpiński, *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1983; Z. Podgórska-Kławe, *Od hospicjum do współczesnego szpitala. Rozwój historyczny problematyki szpitalnej w Polsce do końca XIX wieku*, Wrocław 1981; H. Karbownik, *Szpitala parafialne na terenie powiatu radomskiego w XV–XVIII w.*, BK RTN t. 19: 1982 z. 1.

⁷⁴ B. Matyszyk, *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1982.

⁷⁵ Z tych samych powodów wymienić warto T. M. Trajdosa, *Bractwo św. Zofii przy kościele św. Marka w Krakowie (XV–XVIII w.)*, NP t. 71: 1989 s. 5–59. Ze starszych prac warto przypomnieć G. Materna, *Die kirchlichen Bruderschaften in der Diözese Ermland*, Braunsberg 1920.

⁷⁶ W. Wójcik, *Ze studiów nad synodami polskimi*, Lublin 1982.

⁷⁷ I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1971; Tenże, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z roku 1761*, Warszawa 1981.

⁷⁸ F. Lenort, *Rodzime elementy normatywne i rozwój dokumentu kościelnego w Polsce przedrozbiorowej*, „Poznańskie Studia Teologiczne” t. 2: 1978 s. 247–273. Z nowszych prac zob. zwłaszcza R. Żerelik, *Kancelaria biskupów wrocławskich do 1301 r.*, Wrocław 1991.

⁷⁹ *Kronika bernardynów bydgoskich*, wyd. K. Kantak, Poznań 1907.

⁸⁰ K. Górski, A. M. Borkowska, *Historiografia zakonna a wzorce świętości w XVII w.*, Warszawa 1984.

⁸¹ *Historia residentiae Walcensis Societatis Jesu ab anno Domini 1618. Geschichte der Jesuitenresidenz in Walcz (Deutsch-Krone) 1618–1773*, wyd. M. Rohwerder przy współpracy A. Triller, Köln–Graz 1967.

cza omówienie obecnego stanu tych archiwów (s. 329–343). Otrzymaliśmy tu bardzo ogólnikowe informacje o stanie i zasobie archiwów kościelnych, drukowanych pomocach archiwalnych i publikacjach o materiałach archiwalnych. Nawet wśród tych ostatnich, stosunkowo przecież nielicznych, zabrakło niektórych cennych publikacji⁸². Stąd też nadal bardziej użyteczny pozostaje wspomniany wyżej informator R. Nira, który opublikował także zwięzły informator o bibliotekach kościelnych⁸³, w których znajduje się wiele materiałów o charakterze archiwalnym.

Autor sygnalizuje jedynie, że wiele materiałów wytworzonych przez instytucje kościelne znajduje się w archiwach państwowych i bibliotekach (s. 337, 342). Kwerendy nie ułatwia fakt, że jedynie nieliczne archiwa państwowe posiadają przewodniki czy szczegółowsze informatory o swoim zasobie⁸⁴. Dla bibliotek punktem wyjścia może być przewodnik po zbiorach rękopisów w bibliotekach i muzeach polskich⁸⁵.

Niniejsze omówienie sprowadza się w zasadzie do stosunkowo obszernego aneksu bibliograficznego. Niewątpliwie słuszność ma H. E. Wyczawski akcentując konieczność wyboru adnotowanej literatury. Selekcja przeprowadzona przez Autora nie może jednak pozbawiać, szczególnie początkujących historyków, pierwszorzędnych informacji, głównie o pracach zawierających najnowsze ustalenia badawcze. Nie

⁸² Np. T. Glemma, *Źródła do dziejów kościelnych Pomorza w krakowskich archiwach diecezjalnych*, w: *Księga pamiątkowa 75-lecia Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, Toruń 1952 s. 61–92; R. Marchwiński, *Mapy i plany majątkowe Warmii z lat 1580–1600 w Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie*, KMW 1982 nr 3 s. 169–186; J. Pakulski, *Akta dozorów kościelnych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku i ich przydatność do badań historycznych*, „Ziemia Kujawska” t. 6: 1981 s. 143–157; M. Górny, *Stan zachowania pałuckiej rejestracji metrykalnej XVI–XIX w. Staropolski powiat Kcyński*, PDP t. 16: 1985 s. 205–208; J. Mandziuk, *Księgi metrykalne z województwa jeleniogórskiego w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu*, PDP t. 16: 1985 s. 197–203.

⁸³ R. Nir, *Informator o bibliotekach kościelnych w Polsce*, „Chrześcijanin w Świecie” 1977 nr 56–57 s. 199–227.

⁸⁴ Np. dla Archiwum Głównego Akt Dawnych zob. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach. I Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, wyd. 2, Warszawa 1975; *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, pod red. T. Zielińskiej, Warszawa 1992; P. P. Gach, *Źródła do dziejów zakonu w rewindykowanym zespole Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego AGAD*, „Summarius” 1972 (druk. 1974) nr 1 s. 79–83.

⁸⁵ *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce. Przewodnik*, oprac. D. Kamolowa przy współudziale K. Muszyńskiej, Warszawa 1988.

ulega jednak wątpliwości, że recenzowana praca jest potrzebna i pożyteczna. Otwierające ją słowa: „Colligite quae superaverunt fragmenta, ne pereant” (J 6, 12) każą też pamiętać o zakresie przedsięwzięcia i o trudzie związanym z jego realizacją.

Atlas hierarchicus. Descriptio geographica et statistica, insuper etiam historicae Ecclesiae Catholicae. Consilio et auctoritate Sedis Apostolicae. Hanc operam quintam editionem elaboravit Zenon Szczycki SVD, St. Gabriel-Verlag, Mödling bei Wien, Austria 1992.

Zgromadzenie Księży Werbistów przygotowało i wydało po raz piąty *Atlas hierarchicus*. Poprzednio dwa wydania tego niezwykle cennego dzieła przygotował w 1968 i 1976 r. o Heinrich Emmerich (1901–1984). Ostatnie, omawiane wydanie, przygotował kapłan polskiej prowincji księży werbistów, ks. Zenon Szczycki. *Atlas hierarchicus* postawił sobie za cel przedstawienie Kościoła katolickiego na całym świecie w ujęciu kartograficznym, statystycznym i w aspekcie historycznym. Ks. Z. Szczycki zauważył, że praca nad *Atlasem* była niezwykle czasochłonna. Wszak od ostatniego wydania *Atlasu* w 1976 r. przybyło w Kościele do 1992 r. 282 nowe prowincje kościelne i diecezje (metropolie), 182 zostały zreorganizowane, dla 93 zmieniła granice, 119 otrzymało nowe nazwy, a 58 zostało złączonych. Rzecz jasna, że zmiany te zostały naniesione na mapy *Atlasu*, w następstwie czego został on w całości przepracowany na wyraźne życzenie Stolicy Apostolskiej. Redaktor i Autor *Atlasu* zaznaczył to w swoim tytule, że został on opracowany w wyniku „mchety i przy zasługach rady Stolicy Apostolskiej”.

Podstawą opracowania nowego *Atlasu*, obok wydania z 1976 r., były przede wszystkim oficjalne publikacje Stolicy Apostolskiej w *Acta Apostolicae Sedis* i *Annuario Pontificio* z 1992 r., a także mapy z Archiwum Kongregacji rzymskich. Dla części statystycznej *Atlasu* niezwykle ważne miejsce zajmuje *Annuario Statisticum Ecclesiae* z lat 1975 do 1989. Ta część statystyczna i kartograficzna *Atlasu* została rozbudowana przez opracowanie historyczne dziejów Kościoła w poszczególnych państwach i załączenie statystyki dla Kościoła katolickiego z 1989 r. Nie podano natomiast, jak to uczyniły dwa poprzednie wydania, statystyki różnych wyznań religijnych dla poszczególnych państw. Osobną część stanowi statystyka Kościoła w opracowa-